

Meggyengült centrumállamok – erősödő populizmusok?

Az 1970-es évektől kezdődően soha nem látott erejű piacositás, a társadalmi-politikai kontrollmechanizmusokat lebontó „szabad kereskedelmi” előretörés ment végbe. Ez nem csak lokálisan (mint a XVIII–XIX. század fordulóján Angliában) vagy regionálisan (mint az I. világháborút megelőzően Európában), de globális szinten is egyrészt a társadalmak integrációs formáinak felbomlásával, másrészt az emberiséget létében veszélyeztető ökológiai válsaggal fenyeget. A XIX. század kezdetén szét hulló, fragmentálódó társadalmak, gyökerüket veszített, a társadalomból „kiagyazott” tömegek népvándorlása indult meg, és a végtelen növekedést kikényszerítő, a kapitalista termelés logikájából következő ökológiai katasztrófa lehetősége is mindennapjaink realitásává vált. Feltartóztathatatlanul menetelnénk a barbarizmus felé? Globális képlettel állnánk szembe, vagy ez a katasztrófavízió – részben legalábbis – a tágan értelmezett *Európa* kulturális válságából is táplálkozik?

A továbbiakban először azt vizsgálom, miként bénítja meg a neoliberalis globalizáció azt a jogállami és demokratikus alapokon álló, nemzetállami berendezkedést, mely a nyugati (vagy a tágan értelmezett európai) centrum társadalmi számára a normatív önértelmezés, a „társadalom mint egész” *képzelt közösségének* alapját képezte. Ezek után, az írás második részében, azt a *perspektívaváltást* szeretném értelmezni, mely a neoliberalis globalizáció egyik váratlan és minden bizonnyal nem szándékolt következménye: a geopolitikai tér és a centrum–periféria viszony átrendeződése felidézte – Chakrabarty kifejezésével élve – *Európa provincializálódásának* veszélyét, megkérdőjelezte az *európacentrizmus* és az Európára szabott világtörténelem érvényességét, a modernitás és a fejlődés szokásos narratíváját. Ez az alapvetően *kulturális* megrázkódtatás, összekapcsolódva számos gazdasági jelenséggel, megnyitotta az utat az agresszív, autoriter nacionalizmusok előtt, de ezzel párhuzamosan

A szerző filozófus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professor emeritusa, az MTA doktora. E-mail: tallarcs@t-online.hu.

lehetőséget teremt a baloldali hagyományokat újraértelmező, illetve alternatív demokratikus törekvések kibontakozására is. A hitelét veszített, ám pozícióit mindmáig jórészt megőrizni képes *mainstream* politikai és gazdasági erők számára persze mindkettő csak „szélsőséget” jelent: a szélsőjobb vagy a szélsőbal populizmusát.

I.

Induljunk ki Rodrik nevezetes trilemmájából, mely egy heurisztikus eszközként kínál korunk egyik alapvető ellentmondásának végiggondolására: „nem akarhatjuk egyidejűleg – állítja Rodrik – a demokráciát, a nemzeti önrendelkezést és a gazdasági globalizációt. Ha tovább akarjuk vinni a globalizációt, fel kell adnunk vagy a nemzetállamot, vagy a demokratikus politikát. Ha fenn akarjuk tartani és el akarjuk mélyíteni a demokráciát, választanunk kell a nemzetállam és a nemzetközi gazdasági integráció között.”¹ Magyarán szólva, a három elem, a *nemzetállam*, a *demokrácia* és a globalizáció jelenlegi globális formája, a *hiperglobalizáció* közül mindig csak kettő állítható párba egymással. Egy ábrával szemléltetve: kapcsolódás csak a háromszög egyik oldala mentén, a két csúcscs között jöhet létre, a harmadikat kizárva.

Az ábrán a (hiper)globalizáció fenyegetően nehezedik rá a háromszög alapját képező nemzetállam–demokrácia kapcsolatra. A globalizációból való kizáródás valós fenyegetést jelent, hiszen a felhalmozási ciklusok innovációval induló, magas profitot biztosító intenzív szakasza ma már egyértelműen a tőke szabad áramlása előtt utat nyitó, deterritorizált és denacionálizált centrum globális térben zajlik. Aki a globalizációból kimarad, annak centrumpozíciója kerül veszélybe, ám a belépés a

1 Dani Rodrik: *The Globalization Paradox. Democracy and the Future of World Economy*. W. W. Norton & Company, 2012, xviii–xix.

globális térbe a demokrácia feladására, de legalábbis a népakarat politikai érvényesítésének hathatós korlátozására kényszerít.

A Rodrik-trilemma természetesen nem több egy sémánál, mely – mit minden séma – leegyszerűsít. Globalizáció, nemzetállam és demokrácia nyilvánvalóan nem egy kirakós játék szabadon variálható, független elemei. A Nyugat újkori fejlődését meghatározó nemzetállam– demokrácia viszonyban a demokrácia azoknak az eljárásmodoknak és intézményeknek, azoknak a legitimitást biztosító, normatív elvárásoknak a részét képezi, melyek a XVIII. század végétől a XXI. század kezdetéig a társadalom képzelt közösségének integrációját, a „társadalom mint egész” egységét több-kevesebb sikerrel biztosítani tudták. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy a Nyugat társadalmainak integrációjában a demokrácia mellett a liberalizmus is alapvető szerepet játszott, így helyesebb nemzetállam–demokrácia viszony helyett *nemzetállam és demokratikus jogállam*, vagy *nemzetállam és liberális demokrácia* kapcsolatáról beszélni. A séma leegyszerűsítéseit oldandó azt is meg kell jegyezni, hogy az a „nemzetállam”, mely a liberális demokrácia lebontásával viszi tovább a globalizációt, a társadalom integrációját más úton kénytelen biztosítani, azaz kevés köze van immár a hagyományos értelemben vett nemzetállamhoz. A sémában tehát két, lényegét tekintve különböző alakulat szerepel a „nemzetállam” fogalma alatt, és – mint látni fogjuk – ugyanez érvényes a „demokráciára” nézvést is.

A történetet kezdjük az amerikai Függetlenségi Nyilatkozattal: „Magától értetődőnek tartjuk azokat az igazságokat – olvashatjuk a Nyilatkozaban –, hogy minden ember egyenlőként teremtett, az embert teremtője olyan elidegeníthetetlen Jogokkal ruházta fel, amelyekről le nem mondhat, s ezek közé a jogok közé tartozik a jog az Élethez és a Szabadsághoz, valamint a jog a Boldogságra való törekvésre.” Ehhez azonban, túllépve ily módon a Teremtés rendjén, a Nyilatkozat szerzői a modernitás jegyében még hozzátesznek valamit: „Ezeknek a jogoknak a biztosítására az Emberek Kormányzatokat létesítenek, amelyeknek törvényes hatalma a kormányzottak beleegyezésén nyugszik”.² Annak a jellegzetesen modern törekvésnek megfelelően, mely a *Civitas Dei* és a *Civitas Terrena* közötti távolság áthidalására vállalkozik, a természetjogból levezetett *morál* mellé tehát a *politika* és a *jog* intézményi világa lépett – olyan ember által alkotott és szankcionált törvények, melyek megvitathatóak, megváltoztathatóak és ezért igazolásra szorulnak.

2 Vö. Az Amerikai Egyesült Államok népének Függetlenségi Nyilatkozata. Ford. Vecseklői József. Az idézet forrása: <http://mek.oszk.hu/02200/02256/02256.pdf> (Letöltés dátuma: 2019.02.10.-én.)

A modern polgári állam hatalma a jogrenden keresztül érvényesül. Az államnak szavatolnia kell, hogy szükség esetén szankciók által kikényszerítí polgárai jogkövető (*legális*) magatartását, ám a követelmény ennél magasabb: az észjog olyan *legitim*, azaz „elismerésre méltó” törvények megalkotását követeli, melyek lehetővé teszik, hogy a jog címzettjei a „törvény iránti tiszteletből”, és ne kényszerből engedelmesskedjenek a jog előírásainak. És mi biztosíthatná jobban ezt az *uralommentes* joggyakorlást, mint azoknak a szubjektív jogoknak a rendszere, melyek minden egyes polgár számára törvényes játékkeret biztosítanak szabadságuk gyakorlásához. Az észjog alapján álló modern állam politikai közössége azon a legitimitását biztosító eszmén nyugszik – mondja Kant –, miszerint „a köz minden tagját emberként” megilleti „a szabadság, melynek a köz konstitúcióját szolgáló elve” a következő formulával fejezhető ki: „senki nem kényszeríthet rá, hogy egy bizonyos módon legyek boldog... hanem mindenki úgy keresheti boldogságát, ahogyan jónak látja, ha nem csorbitja ezzel mások abbéli szabadságát, hogy hasonló cél felé törekedjenek...”.³ Így lesz az észjog alapján álló „polgári alkotmány olyan *szabad* emberek viszonya, akik (másokkal való szövetkezésüket illetően egészében élvezett szabadságuk sérelme nélkül) mégis kényszerítő törvények fennhatósága alatt állnak.”⁴

Az *ember* személyes autonómiájának és szabadságának *mindenkire* kiterjedő, egyetemes elismerése, továbbá az a körülmény, hogy ennek a morális normának az érvényesítését a modern elgondolás territoriális államokra bízta, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a territoriális keretek között kialakuló (nyugat)-európai társadalmakat – minden belső különbség és feszültség ellenére – tagjai *egészként* tudták elképzelni. Olyan *egészként* azonban, mely kritikailag megítélhető az emberiség territoriális határokat nem ismerő, univerzális normái felől. A társadalmi képzeletnek illetően alakulása persze távolról sem volt magától értetődő. Hiszen az egyetemes *ember* absztrakt szabadsága és autonómiája mögül kikandikált a tőkés bérmunka által feltételezett munkaerő: a személyes függőségi viszonyaiból, rokonsági, lokális, vallási, nyelvi és kulturális kapcsolatrendszeréből „kiágyazott” egyén, aki az uralom személyes formáitól megszabadítva, immár szabadon vethető alá a tőkés árutermeléssel együtt járó *rendszerintegráció* követelményeinek: a háta mögött kialakuló dologi függésnek.⁵ Ahogy Marx fogalmaz, „a csereértékek

3 Immanuel Kant: Ama közönségesen használt szólásról, hogy ez talán igaz az elméletben, ám a gyakorlatban mit sem ér. In *Uő: Történefilozófiai írások*. Ictus, Bp., 1997, 187.

4 Uo., 186.

5 Az állam jogi kereteiben integrált polgárokat összekötő szabadságoknak a *csereértékben* és az *áruterelésben* gyökerező mivolta Hegelnél már leplezetlen formában tűnik elő. „A polgári társadalomban – írja – mindenki önmagának célja, minden egyéb neki semmi. Ámde másokra való vonatkozás nélkül nem érheti el valamennyi célját:

cseréje a termelő, reális bázisa minden *egyenlőségnek és szabadságnak*”,⁶ és így nézve a „szerződés szabadsága” sem jelent mást, mint hogy a munkaező – Kantot némi iróniával parafrázálva – az „egyéni boldogság” útját keresve szabadon áruba bocsáthatja magát, azaz autonóm és szabad lényként egy szerződés keretében hozzájárulhat munkaereje kizsákmányolásához.

Az *osztályharcok elmélete* az I. világháborút követő évtizedekig valóban komoly riválisa volt a *társadalom egységét* szolgáló elképzelésnek. Azonban míg az államok határain kívül, az államközi térben harcok dúltak, és a versengés, a szövetségkötések és háborúskodások vitték a prímet, az államhatárokon belül a társadalmi képzelet centripetális erői léptek az előtérbe. Először is a jogállam törvényei által integrált társadalmat az állampolgárok egyúttal egy közös nyelv, közös kultúra és közös történelem által egybekovácsolt *nemzetként* élhették meg, melyhez sorsközösség fűzi őket. Túl az absztrakt emberjogi normákon – idézem Habermast – „a nemzeti tudat biztosítja a modern jog formájában megalkotott állam számára az *állampolgári szolidaritáshoz* szükséges kulturális alapot.”⁷

A *demokratikus küzdelmeknek* a nemzettudat formálódásával párhuzamos kibontakozása egy további mozzanattal gazdagította a (nyugat)-európai társadalmak normatív önértelmezését. A demokrácia a nemzethez a *Nép* fogalmát társította, s a Népet tekintve a szuverenitás végső forrásának („a Nép szava Isten szava”), a vérségi, rokonsági, etnikai magyarázóelvekkel szemben *politikai* tartalommal töltötte fel és állami keretbe helyezte a nemzet fogalmát. A nemzetet – mondja B. Anderson – tagjai „*közösségként* képzelik el, mivel függetlenül az épp fennálló, bármely nemzetben jelenlévő egyenlőtlenségtől és kizsákmányolástól, a nemzetet mindig mély, horizontális bajtársiasságként fogják fel.”⁸ Természetesen a testvériség, az egyenlőség vagy a szabadság normájának kijelentése önmagában még nem mondana többet, mint *A korintusiaknak írt első levél* örömhíre, miszerint „mindnyájan egy Lélekben egy testté lettünk a keresztséggel: akár zsidók, akár pogányok, akár rabszolgák, akár szabadok. Mindannyiunkat egy Lélek itatott át” (1Kor 12,13). Ez a bejelentés a rabszolgát *de facto* nem tette szabaddá.

ezek a többiek tehát eszközök a különösnek céljára. De a különös cél, a másokra való vonatkozás által az általánosság formáját adja magának és kielégül, amennyiben egyúttal a másik javát is kielégíti.” G. W. F. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Akadémiai, Bp., 1983, 207.

- 6 Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. MEM 46/1. Kossuth, 1972, 150.
- 7 Jürgen Habermas: A posztnemzeti állapot és a demokrácia jövője. In Uő: *A poszt-nemzeti állapot*. L'Harmattan, Bp., 2006, 61.
- 8 Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan, Bp., 2006. 21.

Ám másként fest a dolog, ha a mindannyiunkat eltöltő „egy Lélek” a nemzetet itatja át. A szuverén Nép, a *démosz* demokráciája azt ígéri, hogy teret adva az igazságosság követelményének, *létrehozza* az egyenlőség és szabadság lehetséges maximumát saját (nemzet)államában. Az észjog intézményei ugyanis – idézem ismét Habermast – a demokratizálódás során kiegészülnek egy további premisszával: „azzal a feltevéssel, hogy egy demokratikus közösség egyesült polgárai képesek *alakítani* társadalmi környezetüket... Az öntörvénykezés *jogi* fogalmának *politikai* dimenziót kell nyernie, és egy demokratikusan önmagát befolyásoló társadalom fogalmává kell bővülnie.”⁹

A *de jure* szabadságok *de facto* szabadságokra váltása, valamint a Tőke/Munka viszonyból és a tőkés árutermelés funkcionális, kizárólag a profitmaximalizálás elve alapján szabályozott *rendszerintegrációjából* adódó konfliktusok kezelése a demokráciákban formálódó *közakarat* politikai feladataként volt tételezve. A szavazati jog kiterjesztése, a munkaidő és a minimálbérek szabályozása, a munkanélküli-, beteg- és nyugdíjbiztosítás bevezetése, az egyenlőtlenségek enyhítését szolgáló szociálpolitikai, oktatási, egészségügyi és adóügyi reformok természetesen ellentétesek a tőke eredendően profitmaximalizáló törekvésével. A *demokratizálási folyamat résztvevőinek perspektívájából* csak úgy érthetők meg, mint a Tőke és Munka konfliktusait felvállaló politikai küzdelmek eredményei – mint a megvitatható normákon és jogi szabályozáson alapuló *társadalmi integráció* kontrollmechanizmusainak fokozatos kiterjesztése a tőkés termelés szférájára. Ami azt jelenti, hogy a demokratizálódási folyamaton belül a *különös* érdekek akkor és annyiban igazolhatják magukat, ha önmagukat transzcendálva beíródnak az „önmagát befolyásoló társadalom” *mint egész* folytonosan keletkező, a nyilvánosság vitáiban és a politikai küzdelmekben alakuló *általánosságába*: ha felvételt nyernek a közjőba.

Jól ismertek persze az európai centrum országainak társadalmi integrációját szolgáló demokratikus és liberális alapvetések között feszülő ellentmondások. Míg a demokrácia az *állampolgárok* nyilvános autonómiáját, a liberalizmus a *magánszemélyek* nem politikai jellegű szabadságjogait hangsúlyozta. Míg a liberalizmus a többség zsarnokságát megelőzendő, az emberi jogok elsőbbségét vallotta, s kitarított a közjő procedurális-formális meghatározása mellett, a demokrácia a népszuverenitás elvére épült, következésképpen a közjőnek a közakarat általi, szubsztanciális meghatározásáért állt ki. Rosanvallon megfogalmazását idézve: míg a liberalizmus a jog és az individuális autonómia, a

9 Habermas: i. m., 57.

demokrácia a politika és a kollektív önmeghatározás elvét vallotta, ami nem kevés feszültséghez vezetett a két integrációs forma együttműködésében.¹⁰

A demokrácia és a liberalizmus között feszülő ellentét valóságos. A liberalizmus – az autonóm magánszemélyt absztrakt jogaival magára hagyva – a szabad piac és a tőkés magánvállalkozás szövetségese, és nem csak az ún. gazdasági liberalizmus, de alkalomadtán (például amennyiben a közjó szubsztanciális meghatározását elutasítja) az emberjogi liberalizmus is. Ezzel szemben a demokrácia a választójognak a nem polgári, nem vagyonos rétegekre történő kiterjesztésével kétségkívül korlátozni tudta a tőkés érdekek szabad érvényesülését. Mi több: a '48-as franciaországi forradalmat elemezve Marx azzal számolt, hogy a nemzetgyűlés által szentesített általános választójog eredményeképpen a polgári demokrácia szükségképpen társadalmi forradalomba megy át.¹¹ Várakozásában azonban csalódnia kellett, s nem csak időlegesen. Az általános választójogra alapozott államokban nagy választói pártok alakultak, s az osztályok tagjai a polgári demokrácia szavazóivá váltak. Ezért végül is nem jogosulatlan azt állítani, hogy mind a *de jure* szabadságokat megfogalmazó liberalizmus, mind az egyenlőség és a szabadságok *de facto* megvalósítását biztosítani hivatott demokrácia a modernitás társadalmi képzetének centripetális erőihez tartoznak. Politikai együttműködésük keretét, a demokratikus jogállamként definiált territoriális nemzetállamot olyan *egységes egészként* állítják elénk, hogy magunkat ennek az egésznek a részeiként gondolhatjuk el – eltekintve mindazoktól a különbségektől, melyek a marxista narratívában antagonisztikus osztályellentétekként a középpontba kerülnek. A különbségek és ellentétek ugyanis csak akkor öltik az *antagonisztikus ellentét* formáját, ha a közös társadalmi világ egyik szereplője a másikat olyan *ellenségként jelöli meg*, akinek léte saját létét fenyegeti. A Nyugat centrumállamait vezérlő társadalmi képzet azonban ezeket a potenciális *ellenfeleket* azonos jogokkal rendelkező, *együttműködő partnerekként* tudta bemutatni, akiknek konfliktusai az igazságosság és a közjó nevében feloldhatóak. A liberalizmus a territoriális nemzetállam tagjait szabad és autonóm magánszemélyekként, a polgári demokrácia állampolgárokként *egyesítette*, s az egységes nemzet mindkettőt magába fogadta.

Az egységes egészként átélhető, önmagával megbékélt társadalom mintaszerű megvalósulása nem a Hegel megfestette porosz állam, hanem a nyugat-európai centrum országaiban a II. világháború után kialakuló

10 Vö. Pierre Rosanvallon: The Transformation of Democracy and the Future of Europe. In *Uő: Democracy. Past and Future*. Columbia UP, 2006. 229.

11 Marx: *Osztályharcok Franciaországban*. MEM, 7. köt., 40.

szociális vagy jóléti állam. Megőrzendő a társadalom egységét és vele a társadalmi békét, a szociális állam Munka és Tőke ellentétét a megvitatható normákon és a közakarat által legitimált jogi szabályozáson alapuló társadalomnak mint egésznek, valamint a tőkés árutermelés funkcionális, kizárólag a profitmaximalizálás elve alapján szabályozott rendszerintegrációjának konfliktusaként kezelte. Ez a konfliktus pedig feloldható a társadalmat védő kontrollmechanizmusok fokozatos kiterjesztésével. A jóléti állam a munkaadói szervezetek és az erős szakszervezetek által képviselt munkavállalók közötti kompromisszumként vagy kiegyezésként írható le, melynek betartását a politika eszközeivel a két fél között közvetítő állam biztosította. Progresszív adórendszerével, szigorú munkajogi szabályozásával, a bérindexálás kikényszerítésével (azaz a béreknek a termelékenységhez és az árakhoz való kényszerű viszonyításával), a bank- és pénzrendszer szigorú szabályozásával, az állami tulajdon masszív jelenlétének érvényesítésével, valamint szociálpolitikai és a munkanélküliség minimális szinten tartására irányuló intézkedéseivel a szociális állam kétségkívül aktívan beavatkozott a piaci viszonyokba, és ehhez a *szuverén nemzetállam demokratikus keretei között* elvileg meg is volt a szükséges ereje. A gazdaság, éppúgy mint a munkaerőpiac, alapvetően nemzeti keretek között szerveződött, azaz védve volt a nemzetközi hatásokkal szemben. A Bretton Woods-i rendszeren belül az államok szilárd, a dollárhoz rögzített árfolyamon átváltható valutával rendelkeztek, ami a vámokkal és adókkal együtt lehetővé tette az önálló költségvetési politikát, ezt a politikát pedig messzemenően befolyásolni tudták a nagy létszámú, szervezett tömegeket integráló szakszervezetek és a velük szövetséges baloldali pártok.

A korszak ún. *plurális demokráciája* viszonylagos autonómiával rendelkező kormányzati, politikai és gazdasági szervezetekre épült. Ezek egymás „fékeit és ellensúlyait” alkotván biztosítani tudták a különböző, elkülönült igények megfogalmazását és képviselését, valamint a kölcsönös kontroll mechanizmusait. Természetesen a plurális demokrácián belül is kialakulnak olyan homogén érdekcsoportok, melyek tagjait közös identitás, szolidaritás fűzi egybe. De mindaddig, amíg az egyenrangúként elismert igények *igazságosként elfogadott* kielégítése lehetséges, ezek a csoportok nem politizálódnak abban az értelemben, hogy a társadalom integrációjának adott formájával *szemben* fogalmaznák meg önmagukat. Ebben az értelemben a jóléti állam ún. *plurális demokráciája* úgy is értelmezhető, mint amely becsatornázza és ily módon leülepíti a demokratikus küzdelmekben rejlő politikai elemet, tudniillik egy *ellenség* megnevezését. Bár az elkülönült érdekeket megfogalmazó és képviselő plurális demokráciákat – írja Dahl –, egyensúlyi rendszereknek szokás nevezni, talán pontosabb azt mondani róluk, hogy bennük a szervezeti

formát öltő fontosabb érdekek alkalmazkodnak egymáshoz, enyhítik egymást. Ha ez történik, akkor a szervezett pluralizmus olyan stabilizáló erőként hat, amely roppant konzervatívan fogad minden újító, szervezeti változást sürgető követelést.¹²

Bár az 1960-as évek végén az egész Nyugaton végigsöprő munkás- és diáklázadások világosan jelezték a „társadalom mint egész” integrációja mögött rejlő feszültségeket, a nyugat-európai centrum országokban létrejött jóléti államok a 70-es évek elejéig sikeresnek tűntek. A szociális állam „sikerességét – írja Habermas – minden esetre az intervenciók államapparátus hatalma és cselekvőképessége határozza meg. A gazdasági rendszerbe történő állami beavatkozás célja a kapitalista növekedés elősegítése, a válságok elsimítása, a vállalkozások nemzetközi versenyképességének és a munkahelyeknek egyidejű biztosítása, s ily módon egy olyan növekmény garantálása, amelyet anélkül lehet elosztani, hogy a magánberuházóknak kedvét szegné.”¹³ A Habermas által leírt helyzet nem csak a „szociáldemokrata kompromisszum” sikerét, de helyzetének ingatag voltát is világosan jelzi. A tőkeakkumuláció körforgását, a P – Á – P’ mozgást kizárólag a jövőbeli profit reménye indítja be, és a gazdaságot az elérhető profit nagysága tartja növekedési pályán. A magánberuházóknak egy idő után óhatatlanul „kedvét szegi” tehát, ha a társadalmi igazságosság és egyenlőség nevében a növekmény egyre nagyobb része kerül újraelosztásra, méghozzá egy olyan logika – ti. a társadalmi integráció logikája – mentén, amely tökéletesen idegen a profitmaximalizálás elve által szabályozott tőke funkcionális logikájától.

Az 1970-es évek végére a jóléti berendezkedés és az annak kereteként szolgáló territoriális nemzetállam a tőke „természetes” körforgását és „zavartalan” növekedését akadályozó struktúraként tudatosult. William Robinson joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a szociális állam társadalma „épp azért volt képes az ellenállásra, mert a tőkével a nemzetállam keretein belül szembesült”.¹⁴ Nem véletlen tehát, hogy az ez idő tájt születő neoliberalizmus – mely nem csak a jobboldali Thatcher és Reagan, de a szociáldemokrácia „harmadik útját” kijelölő Giddens, Blair és Schröder nevével is fémjelezhető – épp ezeknek a nemzetállami kereteknek a fel számolására, de legalábbis meggyengítésére törekedett.

12 Robert A. Dahl: *A pluralista demokrácia problémái*. Osiris, Bp., 1996, 52.

13 Habermas: A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése. In *Uő: Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Bp., 1994, 291.

14 William Robinson: The Crisis of Global Capitalism. Cyclical, Structural, or Systemic? In Martijn Koning – Jeffrey Sommers (eds.): *The Great Credit Crash*. Verso, 2010, 295.

Egy szuverén, területiális nemzetállamnak számos eszköze van arra, hogy a tőke működését szabályozza, korlátozza vagy támogassa, s ily módon hozzáigazítsa az államhatárokon belül működő nemzetgazdaság érdekeihez, illetve a kormány (szociál)politikai céljaihoz. Meghatározhatja, vámokkal és törvényekkel korlátozhatja vagy támogathatja a tőke, az áruk és a munkaerő mozgását a határokon keresztül. Meghatározza az ország jogrendszerét és tulajdonviszonyait, munkajogi és szakszervezeti törvényeket alkot, minimálbért állapíthat meg, szabályozza a monopóliumok lehetőségét, állami támogatást nyújthat bizonyos területeken, míg másokat különadókkal sújthat. És nem utolsósorban persze különböző adókat vet ki. Tudjuk, minderre, azaz egy szabályozott, kiszámítható és kalkulálható környezetre a piac rá is van utalva. Rodrik teljes joggal állíthatja, hogy ha „több és jobb piacot akarunk, több és jobb kormányzatra van szükségünk. A piacok nem ott teljesítenek jól, ahol az államok gyengék, hanem ott, ahol erősek.”¹⁵ Csakhogy a piactudomány és a kapitalizmus nem feltétlenül azonos fogalmak, a multinacionális cégek által uralt tőkés gazdaság, a *globális monopolkapitalizmus* pedig bizonyosan nem. Márpedig joggal feltételezhetjük, hogy a kapitalizmus struktúraváltozásainak egy új szakaszához érteztünk: az ún. szabadversenyos kapitalizmus, a monopolkapitalizmus és az államkapitalizmus után a globális monopolkapitalizmus korszakába léptünk.

Hogy aztán éles különbséget tegyen *piactudomány* és *kapitalizmus* között, Fernand Braudel először az úgynevezett piactudomány két lehetséges formáját (A és B) különíti el egymástól. A nem csak a kapitalizmusra jellemző első (vagy A) szint a különböző hatóságok által szabályozott, valóban kalkulálható, „minden meglepetést nélkülöző 'transzparens' csere” szférája, ahol a verseny szigorú vagy éppen kegyetlen, de mindenkire nézve azonos törvényei uralkodnak. Ezzel szemben a B szint „a nem transzparens, az ellenőrzés alól kibúvó csere szintje”, melyet akár *ellenpiacnak* is nevezhetünk, hiszen itt a résztvevők egyrészt a szabályok megkerülésére törekcszenek, másrészt arra, hogy különböző monopoliumok, hatalmi befolyás stb. erejére támaszkodva a szabályokat *önmagukra nézve* felfüggeszcsék vagy módosítsák – azaz a szereplők ezen a (B) szinten „egyéni tranzakciókkal váltják fel a kollektív piacot”. Ezt a „két különböző fajta tevékenységet – teszi hozzá Braudel – nem ugyanazok a mechanizmusok és nem ugyanazok a szereplők irányítják.”¹⁶ A szárnyalóan magas profitok és a versenyelőnyök mindig is a politikai-hatalmi szférával összefonódó B szinten születtek. A kapitalizmust tehát úgy érthetjük meg – érvel Braudel –, mint ami ráépülve az anyagi élet és a transzparens

15 Rodrik: i. m., xviii.

16 Fernand Braudel: *A kapitalizmus dinamikája*. Európa, Bp., 2008, 60–62., ill. 72.

csere szférájára, a B szinten bontakozik ki: az anyagi élet szintje felett „következik a piaczgazdaság terepe a különböző piacok közötti nagyszámú horizontális kommunikációval: itt általában az automatikus koordináció egy bizonyos foka kapcsolja össze egymással a kínálatot, a keresletet és az árakat. Majd e mellett, vagy inkább e szint fölé emelkedve következik az ellenpiac zónája, ahol a nagy ragadozók kalandoznak, és ahol a dzsungel törvénye uralkodik. Ma éppúgy, mint a múltban, az ipari forradalom előtt éppúgy, mint utána, ez a szféra a kapitalizmus igazi otthona.”¹⁷

Az 1970-es években a szociális állam „profitrése alatt nyögő tőkének” éppen egy ilyen „dzsungelre” volt szüksége: hogy a tőkés vállalkozások csökkenteni tudják a bérköltségeket, hogy a termelési inputok minél nagyobb részét – például a környezetszennyezéssel járó költségeket – ismét externalizálni, az adókat pedig megkerülni vagy csökkenteni tudják, el kellett hagyniuk a territoriális államok határai között kiépült *transzparens* szférát. A globalizáció, az úgynevezett *szabad* kereskedelem, az áruk, a tőke és a munkaerő *szabad* áramlása azt jelentette, hogy a tőke a társadalmi kontroll korszaka után ismét felemelkedhetett a *társadalmi integráció* kérdései iránt tökéletesen közömbös B szintre: hozzákezdhetett a *deterritorializált* és – hála az információs forradalomnak, valamint a fináncsőke központi szerepének – sok szempontból *dematerializált* globális gazdasági szféra kiépítéséhez. Félreértések elkerülése végett: a globális tőke nem a territoriális államok eltűnésében, legfeljebb meggyengülésében érdekelt. Sőt, mint a tőkének általában, a globális tőkét reprezentáló multinacionális vállalatoknak is „szükségük van az államok sokaságára, hogy kihasználhassák az állammal való együttműködés előnyeit, de egyúttal képesek legyenek az érdekeikkel szemben ellenséges államok megkerülésére, illetve a nekik kedvező államok favorizálására. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha a globális munkamegosztás rendszerén belül számos állam létezik egymás mellett.”¹⁸ Így az egész világot behálózó értékesítési láncok, továbbá a bonyolult és – nem véletlenül – áttekinthetetlen társasági-szervezeti formák, az *outsourcing*, és a *franchise* következtében az egész világon „szétterülő”, deterritorializált multinacionális vállalatok nem csak adóikat tudják „optimalizálni”, de a globális politikai-geopolitikai folyamatokba is úgy tudnak beavatkozni, hogy közben ők maguk elérhetetlenek maradnak.

17 Braudel: *Civilization and Capitalism. Vol. 2. The Wheels of Commerce.* University of California Press, 1982, 229–230.

18 Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe.* L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Bp., 2010, 55.

A transznacionális intézmények (IMF, WTO, OECD, Világbank stb.), a multinacionális cégek és a nagy bankok, továbbá a multinacionális világvárosok környezetében létrejön egy úgynevezett transznacionális kapitalista osztály, mely több szempontból be van kötve saját territoriális államába is. A sokat emlegetett „transznacionális állam” azonban, ha ezen egy egységes politikát folytató, törvényhozó és végrehajtó szervekkel rendelkező, szóval valóságos államot értünk, nem jött és értelemszerűen nem is jöhet létre.¹⁹ Ehelyett a globalizáció likviditásának megfelelő, folyamatosan átalakuló, nehezen tetten érhető és mégis hatékony, *likvid hatalmi centrum* jött létre. A tőke, az áruk, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlása egy *decentrált és deterritorializált*, „kormány nélküli kormányzás” (*governance without government*) alapul: a nemzetállami törvényeket felülírni képes szerződéseknek, a különböző megegyezéseknek, kompromisszumoknak, üzletkötéseknek, feltételekhez kötött kölcsönöknek, továbbá állami, diplomáciai és katonai nyomásgyakorlásoknak, helyi háborúk szövevényének olyan *nem intézményesült*, egészében mégis kényszerítő erejű együttesén, mely fokozatosan az egész glóbuszt bevonja nyitott és folyamatosan terjeszkedő határai közé. Az új, globális világrendben a mobilitás, az alkalmazkodás képessége, ha tetszik, a megfoghatatlanság, a kockázatok és a felelősség áthárításának képessége vált a siker forrásává, ez pedig óhatatlanul *a territoriális*, azaz helyhez és polgárai (választói) iránti felelősséghez kötött államok meggyengüléséhez vezetett. A kapitalista világgazdaság folytonos áramlása által körbemosott államok idővel olyan nagyvállalatokká alakultak, melyek versenyt futnak egymással, melyikük tud kedvezőbb feltételeket nyújtani a bármikor továbblépni képes, mobil tőke számára. Mára a nemzetközi tőzsdék gyakorlatilag átvették a társadalmaktól a nemzeti gazdaságpolitikák értékelését.²⁰ Ez azt jelenti, hogy a demokratikus módon legitimált – vagy legalábbis legitimálható – *politikai hatalom* helyére a *pénz* lépett. Az eredmény vészterhes, mert míg a demokrácia *társadalmi integráció*, a pénz csak a *piaci integráció* nyelvét beszéli, és süket minden olyan információra, ami nem az árak nyelvén fogalmazódik meg.

Hadd tegyem ehhez végül hozzá, hogy jelenlegi formájában az Európai Unió sem tűnik igazán másnak, mint a globális monopolkapitalizmus

19 Vö. William Robinson: Debate on the New Global Capitalism. Transnational Capitalist Class, Transnational State Apparatuses, and Global Crisis. *International Critical Thought*, 2017 (7):2, 171–189.

20 Igen jellemző Alan Greenspannak, a Federal Reserve (FED) volt elnökének néhány hónappal a Lehman Brothers összeomlása előtt tett nyilatkozata: „A globalizációnak köszönhetően az amerikai közpolitikát felváltották a globális piacok. A nemzetbiztonsági kérdésektől eltekintve a következő elnök személyének alig lesz majd jelentősége.”

tökéletesített és persze miniaturizált modellje. Azt is mondhatnánk, hogy maga a megvalósult neoliberális álom: egy egységes valuta és vámunió, egy egységes piac a tőke, az áruk, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlásával, szóval gyakorlatilag egy territoriális állam állam nélkül, egységes politikai struktúra, az állampolgárok demokratikus nyomásának kitett költségvetés nélkül, zárt ajtók mögötti tanácskozásokkal, átláthatatlan egyeztetésekkel és a tőkés lobbysoportok gátlástalan érdekérvényesítésével. Röviden tehát egy *governance without government*: demokratikus kontroll nélkül megalkotott „jogszabályainak és rendeleteinek végrehajtása – írja Böröcz – egyezmények és egyéb hálózatalapú összefüggérendszer egész során keresztül történik.”²¹

II.

Volt a globalizációnak egy olyan további következménye is, amivel a globalizáció élén álló centrumországok nem számoltak, és amit eddig mi sem érintettünk. A tőkés *világrendszer* alapjait érintő szerkezetváltásról van szó.

De kezdjük a második részt is kicsit előbből, onnan, ahol erről a változásról még nem esett szó. Harry Truman, az USA elnöke beiktatási beszédében 1949-ben többek között a következőket mondta: „új, merész programokba kell belevágnunk, hogy tudományos és ipari haladásunk jótéteményeit elérhetővé tegyük az elmaradott területek előmenetele és növekedése érdekében. A világ népességének több mint fele nyomorúságos körülmények közt él. Élelmezésük elégtelen, járványok áldozatai, gazdaságuk primitív és stagnál. Szegénységük nem csak nekik jelent hátrányt és fenyegetést, de fenyegetést jelent a fejlett területekre nézvést is. A történelem során először az emberiség megfelelő tudás és hozzáértés birtokában van ahhoz, hogy enyhítsen e népek szenvedésén.”²² A II. világháborúban győztes nagyhatalom vezetőjének a „fejlődés-diskurzust” bejelentő szavai egy egyszerűségében rendkívül világos és határozott világnépről tanúskodnak. A világon egyrészt vannak fejlett, továbbá

21 Böröcz József: Birodalmias geopolitika és végrehajtási láncolatok. In Uő: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. L'Harmattan – Eszmélet, Bp., 2017, 380.

22 Idézi Wolfgang Sachs: *Fejlődés: egy eszme tündöklése és bukása*. In Scheiring Gábor – Boda Zsolt (szerk.): *Globalizáció és fejlődés: kritikai fejlődéstanulmányok. Szöveggyűjtemény*. Védjegyet – Új Mandátum Kiadó, Bp., 2011, 53.

fejletlen és feltörekvő országok, és ezek államhatárokkal körülvett, egymástól világosan elkülöníthető területeken helyezkednek el. Másrészt az egész emberiség, illetve az emberiséget megtestesítő népek *egyazon világtörténelmi úton* haladnak. Ez az út egyetlen irányt, a gazdasági mutatók által meghatározható fejlődés irányát ismeri, miáltal a térben elkülönülő egységek a történelmi haladás lineáris idősorába illeszthetők. Az „elmaradónak” nincs más lehetősége, mint az „utolérés”. A mintát, az egységes és kizárólagos világtörténelemben elérhető egyetlen célt Európa és a Nyugat fejlett országai nyújtják, és ők hajlandóak is arra, hogy segítséget nyújtsanak a fejletlenek fejlesztéséhez.

Edward Saïd után ma már nem nehéz persze felfedezni a fejlesztés programjában a posztkoloniális korszak orientalizmusának leereszkedő gögjét. A program egyébként rövidesen az akkor még kétpólusú világ két táborra közötti küzdelem foglyává vált, és anélkül, hogy számottevő eredményeket hagyott volna maga után, a 70-es évek elején csendesen kikopott a „nagy elbeszélések” közül. Ám ami a helyébe lépett, ti. a globalizáció, a világ elszegényedett régiói számára kezdetben még kevésbé tűnt kecsegtetőnek. Amikor a Nobel-díjas Joseph Stiglitz 2002-ben megjelentette *A globalizáció és visszásságai* című, nagy visszhangot kiváltó könyvét, azon – sokak által osztott – félelmeinek adott hangot, hogy a globalizáció és a szabadkereskedelmi egyezmények a fejlődő világ (a terminus maradt!) kárára lesznek. Amikor 15 évvel később, 2017-ben újra kiadja ezt a könyvét, kiegészítve egy második, az időközben végbement változásokról szóló résszel, továbbra is a globalizációval és a szabadkereskedelmi egyezményekkel szembeni félelmekről beszél – de ezek a félelmek most már Donald Trump, Amerika antiglobalistáinak és populistáinak félelmei.²³

Mi történt? Nézzünk először néhány számokba foglalható tényre. Míg a 70-es évek elején, tehát a globalizációs folyamat indulásakor a G7 államai (Egyesült Királyság, Franciaország, Japán, Kanada, Németország, Olaszország, USA) a globális GDP több mint 50%-át adták, 2015-ben már csak 31,5%-át. A jövedelmek terén hasonló változás figyelhető meg. Természetesen globális szinten a szegények és a gazdagok közötti különbség ma is drámai: globális szinten a legszegényebb és leggazdagabb 10% között a különbség 2008-ban kilencvenszeres. Azaz míg 600 millió embernek évi 270 dollárból, addig másik 600 milliónak évi 25 000 dollárból kell megélnie. *François Bourguignon* komoly figyelmet keltő könyvében mégis trendfordulóról beszél: „Miután az egyenlőtlenségek folyamatosan

23 Joseph E. Stiglitz: *Globalization and its Discontents*. W.W. Norton & Company, 2002. és *Globalization and its Discontents Revisited. Anti-Globalization in the Era of Trump*. W.W. Norton & Company, 2017.

növekedtek a XIX. század kezdetétől, most ezek gyors ütemben csökkenni kezdtek, elsősorban a feltörekvő országok teljesítményének köszönhetően. A fordulat két évtizede kezdődött..., de a második évezred kezdetétől felgyorsult.”²⁴ Ezt igazolta *Branko Milanović*nak a világsajtóban viharos gyorsasággal terjedő „elefántábrája” is. Adatai szerint 1988 és 2008 között a jövedelmek több mint 70%-kal emelkedtek a fejlődő világban, elsősorban Kínában és Indiában, ami százmilliók kiemelkedését hozta a túrheteretlen szegénységből. Az „elefántábrából” más is kiderül azonban: míg a globális Délen egy új középosztály felemelkedéséről beszélhetünk, a Nyugat centrumországaiban ugyanebben az időszakban a középosztály és a szegényebb rétegek jövedelme részben stagnált, részben csökkent, miközben a leggazdagabb 10%-é és különösképpen a legfelső 1%-é meredeken szárnyalt felfelé.

Mi lehet e trendforduló magyarázata? Ami az *Occupy Wall Street* mozgalom által elhíresült szakadék felnyílását illeti az 1 és a 99% között, a magyarázat egyszerűnek tűnik: hivatkozhatunk a globális világban élő plutokrata elit és transznacionális kapitalista osztály közömbösségére a territoriális állam kereteihez kötött társadalommal szemben, hivatkozhatunk továbbá a tőkemanipulációk előtt utat nyitó deregulációra, a vagyonosokat sújtó adók csökkentésére és az adóelkerülés módszereinek egyre gazdagodó tárházára, politika és tőke összefonódására, másrészt a szakszervezetek tudatos meggyengítésére, a társadalmak dezintegrálódására és individualizálódására, illetve az ezt elősegítő új munkaszervezeti, életmódbeli és kulturális formák terjedésére.²⁵ De mivel magyarázzuk, hogy míg az országokon *belüli* egyenlőtlenségek – nem csak Nyugaton – növekedtek, az országok *közötti* egyenlőtlenségek valóban csökkenni kezdtek?

Olyan változásról van szó, mely csak a *világrendszer* egészének szerkezetváltozásával értelmezhető. Szemben a fejlődésparadigmával, mely az egységes fejlődés lineáris *időrendjében* helyezte el a különböző termelési módokkal leírható területeket, a világrendszer-elmélet a kapitalista világgazdaság egységes *terében, szinkron egységben* látja őket, s azt állítja, hogy mondjuk a Kelet-Európában *megszilárdult* második jobbgátság vagy az amerikai ültetvényeken bevezetett rabszolgamunka éppúgy része volt a kapitalista világgazdaságnak, mint az angliai gyáripar. Szűk, nemzetállami kereteken belül a Nyugaton kibontakozó, de a gyarmatosítással a kezdet-kezdetétől összefonódó kapitalizmus soha nem növekedhetett volna fel. Csak a szinkronizmus, a *különböző* alkotórészek kölcsönös

24 Francois Bourguignon: *The Globalization of Inequality*. Princeton UP, 2017, 25–26.

25 Ez utóbbiakat illetően vö. Tallár Ferenc: Individualizmus individuumok nélkül. In Üő: *Az áramlások terében*. Liget Kiadó, <http://mek.oszk.hu/14700/14798/>.

kapcsolatrendszere biztosította azt a világméretű egyenlőtlenséget, mely az *egyenlőtlen csere* feltétele, és ily módon a centrum centrumvoltának alapja. Az egyenlőtlen csere ugyanis – Roy Harrod kifejezésével élve – olyan „oligarchikus vagyont” hoz létre a centrum országaiban, mely nem a versenyben, hanem a Braudel jellemezte B szinten jön létre. A magas relatív értéktöbbséggel járó, a termelést forradalmasító innovációk egyrészt az állami támogatások, másrészt a politika által védett, embargókkal támogatott monopóliumok termékei, melyek jövedelme aztán az új innovációs szakaszok alapját képezi. Az új technológiák csak akkor kerülnek szét a periférián, mikor magas profittermelő képességük már megszűnt vagy legalábbis csökkent. Jó példája lehet ennek az autóipar összeszerelő üzemének megjelenése Kelet-Európában.

A fejlett és a fejlődő államok, a centrum és a periféria *közötti* egyenlőtlenség azért csökkenhetett, mert az egyenlőtlen cserének ez a fenti, leginkább talán Giovanni Arrighihez köthető, klasszikus képlete mára módosult és részben érvényét veszítette. Wallerstein ugyan mindig is hangsúlyozta, hogy a „centrum illetve a periféria kifejezés a termelési tevékenységekre, nem pedig az államokra vonatkozik”,²⁶ ám centrum, félperiféria és periféria alatt mégis mindig territoriális államok egy-egy csoportját értettük, és ez nem is volt jogosulatlan. A globalizációval azonban – logikus módon és mégis váratlanul – a *centrum is deterritorializálódott*. A globális pénztőke, a nagy bankok és egész világot behálózó multinacionális cégek egyre kevésbé köthetőek a meggyengült, határaikat megnyitó territoriális nemzetállamokhoz. (Ne feledjük, hogy a világ legnagyobb gazdaságai közé felnövekvő Kína GDP-jének több mint 40%-át is ilyen „külföldi”, valójában multinacionális cégek állítják elő.) Követve a likvid *governance without government* és a transznacionális kapitalista osztály logikáját, a centrum is *mozaikosan* szétterülni látszik a globális világban: az innovációs parkok és a magukra hagyott, ún. rozsdaovezetek bárhol feltűnhetnek, új középosztályok nőnek fel és új multinacionális világvárosok születnek, miközben más térségekből migránsok milliói menekülnek az éhínség, az ökológiai katasztrófák és a helyi háborúk elől.

Ez a változás nem hagyta érintetlenül a Nyugat centrumországait. Robinson – talán némi retorikai túlzással – egyenesen a Nyugat, az „első világ” lesüllyedéséről beszél a harmadik világba (*Thirdworldization of the 'First World'*). Egy olyan „alapvető történelmi folyamat” tanúi vagyunk – írja –, melynek eredményeképpen „az akkumuláció néhány pólusán koncentrálnak a gazdagság többé nem kerül újraelosztásra lefelé, az első

26 Wallerstein: i. m., 44.

világ munkásarisztokráciájának irányába”.²⁷ Magyarán szólva, a születési helyéről leváló, deterritorizált, a globális világban áramló és az olcsó munkaerő felé törekvő tőke többé nem tekinti feladatának, hogy születési helyén, a centrum országaiban az újraelosztás révén biztosítsa a társadalmi békét, a *társadalmi integráció* és a tőkés *rendszerintegráció* kompromisszumát. Az eredmény a centrum országaiban, mint láttuk, a szociális kiadások „lefaragása”, a bérek stagnálása vagy csökkenése, a konjunkturális ciklusokkal újra és újra fenyegetővé váló munkanélküliség, a rész-munkaidővel, az *outsourcing*gal, a határozott idejű szerződésekkel együtt járó bizonytalanság és kiszolgáltatottság, egyes területi szegmentumok és népességcsoportok teljes kihullása a társadalom szövetéből – és mindezzel párhuzamosan a társadalmi egyenlőtlenségek drasztikus növekedése. A globalizáció folytonosan változó terének megnyílása ily módon egy olyan individualizált, különböző elemekből álló *sokaságot* hozott létre a Nyugat centrumországaiban is, melyet az *igazságtalanság* és a *bizonytalanság* diffúz és homályos *érzése*, valamint a korszak neoliberális politikai elitjének dühös elutasítása fűz egybe. Nem véletlenül kapta ez a sokaság a *precarity*, *précarité* (bizonytalanság) és a *proletariátus* összevonásából keletkezett *precariat*, *prekariátus* elnevezést.

De valóban tisztán gazdasági okai lennének a prekariátus létrejöttének, és ez a gazdasági tényezők mentén kijelölt sokaság képezné a jobb- és baloldali populizmusok potenciális bázisát? Inglehart a Trump megválasztását kísérő folyamat elemzéséből arra a következtetésre jut, hogy „a gazdasági tényezők nem tekinthetők a populista autoritáriánus szavazat legfőbb indikátorának: az empirikus adatok konzisztensen azt mutatják, hogy az ilyen szavazatot sokkalta inkább hajtja kulturális reakció, mint gazdasági tényezők”.²⁸ A prekariátus határain túlnyúló, *kulturális* beállítódás tehát az elsődleges – vonja le a következtetést Inglehart –, bár ezt módosíthatja a *gazdasági* helyzet változása. És valóban sok jel mutat arra, hogy az igazságtalanság, a bizonytalanság és a veszélyeztetettség érzésében alapvető szerepet játszanak a kulturális motívumok: az identitásvesztés, Európa és a Nyugat *normatív önértelmezésének*, észjogilag megalapozott, *univerzális* értékeinek elbizonytalanodása. Ami – tennem hozzá – éppúgy vezethet termékeny önvizsgálathoz és *önkorrekcióhoz*, mint a terméketlen és vészterhes *ressentiment* eluralkodásához.

A „*Thirdwordization*” pontosan jelzi a kulturális válság eredetét és irányát. De tegyük ehhez még hozzá egy külső megfigyelő, Dipesh Chakrabarty úgyszintén mellbevágó megfogalmazását: nagyhatású

27 Robinson: *The Crisis of Global Capitalism*. Id. kiad., 308–309.

28 Ronald F. Inglehart: *Cultural Evolution. People's Motivations Are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge UP, 2018, 185.

könyvének azt a – szemünkben talán provokatívnak tetsző, bár Gadamerre visszautaló – címet adta, hogy *Európa provincializálódása*.²⁹ A II. világháború után, a gyarmati rendszer feltartóztathatatlan felbomlása idején még elkerülhető volt és Európa el is kerülte a koloniális múlttal való szembenézést. A hidegháború, a két világrendszer globális szembenállása, szóval az *ellenség* jelenléte még lehetővé tette, hogy a „szabad világ” lényegében érintetlenül fenntartsa a Nyugat értékeinek feltétlen *univerzalitását*. Mint láttuk, a fejlődés paradigmája egy olyan világtörténelmi út kizárólagos érvényességébe vetett képzeleten alapult, melyet „kapitalizmus, liberalizmus és demokrácia” szentháromsága világított be, és egyetlen követendő mércét ismert, a felvilágosodásból született Európát és a modernizált Nyugatot. Amivel sikerült is eltakarni Európa másik, sötét oldalát, a gyarmatosítást, a világháborúkat, a fasizmust és a kapitalizmus dinamikájában benne rejlő pusztító erőket.

A „szocialista tábor” összeomlásával, a centrum fokozatos deterritorizálódásával és a Nyugat területiális nemzetállamainak meggyengülésével ez a helyzet alapvetően megváltozott. Eisenstadt kitűnő tanulmányában a „modernitások sokfélesége” (*multiple modernities*) terminust használja, ezzel is kifejezve, hogy „modernitás és nyugatosítás nem azonos egymással; a modernitás nyugati mintázata nem a modernitás egyetlen ’autentikus’ formája”.³⁰ Chakrabartynál ugyanez a gondolat következőképpen jelenik meg: egyrészt a „politikai modernitás egyszerűen nem képzelhető el” olyan, mélyen az európai gondolkodásban gyökerező fogalmak nélkül, mint állampolgár, civil társadalom, jog előtti egyenlőség, demokrácia, népszuverenitás stb. Csakhogy – teszi hozzá – „ez az örökség ma már globális... Az indiai kasztoknak, a nők elnyomásának, az indiai dolgozó és elnyomott osztályoknak a társadalmi kritikája, sőt, magának a kolonializmusnak a kritikája sem képzelhető el másként, mint annak örökségeként, ahogy az [indiai] szubkontinens a felvilágosodás Európáját magában feldolgozta.”³¹ De éppen ez a *különböző* kulturális, társadalmi és történelmi alapokon végrehajtott *feldolgozás* a lényeg mind Eisenstadt, mind Chakrabarty szerint. Mert ezek a feldolgozások és adaptációk, megőrizve a modernitás reflexív lényegét – írja Eisenstadt – „a sokféle modernitás folyamatos fejlődéséről vagy a modernitások kölcsönös interpretációiról tanúskodnak – és mindenek előtt a ’de-westernizáció’ kísérleteiről. Kísérletekről, hogy a Nyugatot megfosszák a modernitás feletti monopóliumától”.³²

29 Dipesh Chakrabarty: *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton UP., 2010.

30 Shmuel Eisenstadt: *Multiple Modernities. Daedalus*, 2000, Winter, 1–29.

31 Chakrabarty: i. m., Introduction.

32 Eisenstadt: i. m.

A Nyugat gazdasági és kulturális egyeduralmának, és ami ezzel együtt jár, normatív önértelmezésének megrendülésére az egyik lehetséges válasz a *ressentiment* érzésének, az irigységgel vegyes ellenszenvnek és a tehetetlenségből fakadó bosszúvágnak az eluralkodása, ami valójában persze nem jelent mást, mint a *szembenézésnek* és a helyzet felvállalásának az elutasítását. Hiszen – Nietzsche idézve – a *ressentiment* a „kancsal lélek” megnyilatkozása: „a *ressentiment* embere nem őszinte, nem is naiv, és még önmagával szemben sem becsületes és őszinte”.³³ Ha nem tévedek, nem csekély mértékben ez a *ressentiment* táplálja a megrendült centrum országaiban egyre erősödő jobboldali, autoriter-nacionalista populizmusokat, és ezt talált rá tárgyára a rettegett és ugyanakkor megvetett Migráns szimbolikussá növesztett, rasszista motívumokkal átszőtt alakjában. A másik válasz természetesen a *szembenezés* lenne, ami azonban, tudjuk jól, távolról sem magától értődő és távolról sem problémamentes folyamat. Épp ellenkezőleg: végigvitt konfliktusok sorozata. *Perspektívaváltást* feltételez.³⁴

Miként korábban írtam, a *demokratizálási folyamat résztvevőinek perspektívájából* a munkaidő és a minimálbérek szabályozása, az egyenlőtlenségek enyhítését szolgáló szociálpolitikai, oktatási, egészségügyi és adóügyi reformok csak úgy érthetők meg, mint a Tőke és Munka konfliktusait felvállaló politikai küzdelmek eredményei – mint a megvitatható normákon és jogi szabályozáson alapuló *társadalmi integráció* kontrollmechanizmusainak fokozatos kiterjesztése a tőkés termelés szférájára. Minden bizonnyal így élhették meg a folyamatok résztvevői a II. világháború után a szakszervezetek és a szociáldemokrácia sikereit és a sikerek nyomán intézményesülő jóléti államot is. De a *külső megfigyelő perspektívájából* egy másik magyarázat is érvényesnek tűnik.

Van der Pijl a *New Deal* után létrejött szociáldemokrata konszenzus tanulságaival a háta mögött a következőképpen írja le Munka és Tőke viszonyának alakulását a korszak liberális demokráciáiban: hogy biztosítsa „a munkaerő, a pénz és a föld elérhetőségét és utánpótlását, az *államnak* folyamatosan fel kell függesztenie és módosítania kell a piaci mechanizmus működését ezeken a területeken. Egy koherens politikában kell artikulálnia a társadalmi küzdelmek eredményeit, kialakítva – ahogy Burnhoff írja – azt az ’új osztálykompromisszumot, melyet a tőkés nem tudnak direkt módon maguk létrehozni’, de amelytől a további tőkeakkumuláció sorsa függ.” Az államot itt olyan közvetítőként látjuk tehát, mely a *résztvevők háta mögött*, a hatékony piacgazdaság érdekében

33 Friedrich Nietzsche: *Adalékok a morál genealógiájához*. Holnap Kiadó, Bp., 1996, 36.

34 Komoly hozzájárulás ehhez a perspektívaváltáshoz Böröcz József közelmúltban megjelent könyve: *Az EU és a világ*. Kalligram, Bp., 2018.

átalakítja – ha tetszik: harmonizálja – társadalom és tőke viszonyát. „Az államot – írja van der Pijl – közvetítőnek tekinthetjük a társadalom és az osztóke között: a társadalmasítás és a társadalmi kohézió egy bizonyos struktúráját nyújtja, mely által az adott társadalom alá van rendelve a tőkének...”³⁵

Ebben az értelmezésben a *minden* érdek kielégítésére törekvő, azaz a politika „elattatását” célzó „plurális demokrácia” egy olyan territoriális nemzetállam sikeres stratégiájának tűnik, mely a társadalom *egésze* számára kínálja fel a világrendszerben elfoglalt centrumpozícióból származó előnyöket, és ezt a stratégiát az egyenlőtlen cseréből eredő értéktobblettel finanszírozza. A „társadalom mint egész” ily módon foglyává, de egyúttal *haszonélvezőjévé* is válik a világrendszeren belüli pozícióharcnak, a *közjó* pedig a fogyasztással jutalmazott versenyképesség fenntartására redukálódik. Ha most ebből a perspektívából tekintünk vissza a modernitás Európájának normatív önértelmezésére, azt kell mondanunk: bár a társadalmi képzelet a liberális demokráciaként definiált territoriális nemzetállamot olyan *egységes egészként* állítja elénk, melyen belül a résztvevők ennek az egésznek a részeiként gondolhatják el magukat, de ezt az egészt – mintegy a hátuk mögött – szoros szálak fűzik a *kapitalizmus* Braudel említette B szintjéhez, ahhoz a „dzsungelhez”, melyben a nagy ragadozók kalandoznak. Akár így is fogalmazhatunk, hogy a centrum nemzetállamokban integrált társadalmain *belül* azért nem volt *ellenség* megjelölve, mert az *kívülre* került. Ez az ellenség először a „szocialista tábor” volt, a „kommunisták”. Az egypólusú világ és a „történelem vége” rövid kőjátéka után, a globalizáció kiteljesedésével aztán az ellenség képe újra felépült, ezúttal a „Gonosz Birodalmaként”. Épülnek a falak, épül az „Európa-erőd”. És hogy mit védenek a falak? Kancsal hivatkozások „univerzális értékekre” persze szép számmal akadnak, de azért mindenki tudja: geopolitikai érdekeket, felhalmozott gazdagságot és biztonságot.

Kérdés persze, mit kezdhünk azzal, ami ezzel a perspektívaváltással – ha egyáltalán hajlandók voltunk rá – most a szemünk elé kerül. Bizonyosnak csak az látszik, hogy induljunk akár a *ressentiment*, akár az új perspektíva felől, a nyugati modernitás ez idáig önbizalommal teli társadalmi képzelete a globalizáció nyomán felbomlóban van, és a társadalom integrációjának új formái nyomulnak előtérbe. Ha most ezeket végül röviden értelmezni akarjuk, érdemes visszatérni kiindulópontunkhoz, a Rodrik-féle trilemmához, de most már tudatosan figyelve arra,

35 Kees van der Pijl: *Transnational Classes and International Relations*. Routledge, 1998, 27–28.

hogy „globalizáció”, „nemzetállam” és „demokrácia” három olyan jelölő, melyeknek nem azonosak a jelöltjei a három lehetséges párosításban.

A háromszög alapját képező *nemzetállam–demokrácia* kapcsolatot tekinthetjük annak az önmagával megbékélt társadalomnak az integrációs formájaként, mely önképe szerint nem ismer ellenfeleket, csak a közjó szolgálatában egymással együttműködő partnereket, akiknek érdekkonfliktusai a demokrácia érdekegyeztetési folyamataiban az igazságosság mércéje szerint feloldhatóak. A „nemzetállam” ebben a képletben olyan territoriális egységet jelöl, mely tagjait egyrészt szabad és autonóm magánszemélyekként, másrészt állampolgárokként egyesíti, a plurális vagy liberális jelzővel ellátott „demokrácia” pedig egy olyan nézetegyeztetési folyamatot, mely nem a politikai küzdelmek végigvitelét, hanem épp ellenkezőleg, a *politikai* – azaz barát/ellenség típusú – megkülönböztetések kizárását, a politikai „elaltatását” szolgálja. Láttuk, hogy a *mainstream* politikai elit által támogatott neoliberális globalizáció, majd a centrum deterritorizálódása hogyan ürítette ki a Nyugat centrumországainak ezt az integrációs formáját; hogyan hozta létre a „megbékélt társadalom” helyén a társadalmi ellentétek felhalmozódását, és azt a különböző elemekből álló, heterogén sokaságot, melyet az igazságtalanság és az elbizonytalanodás diffúz és homályos érzése fűz egybe.

Az „elkövetkezendő küzdelmek alapvető kérdése abban áll – állítja W. Robinson –, *kinek* a válságinterpretációja fog dominálni. Azt, hogy az emberek többsége a globális világban társadalmi és politikai értelemben hogyan fog cselekedni, az határozza meg, *hogyan* értik meg a biztonságukat és túlélésüket érő fenyegetéseket”.³⁶ Az alapvető kérdés tehát az, *hogyan* lehet az igazságtalanság és az elbizonytalanodás érzése, a felháborodás diffúz indulata által egybefűzött heterogén *sokaságból* egy olyan – fogalmazzunk egyelőre így – Népet teremteni, mely jogot formálhat a társadalom *egészének* képviselőjére. Ez nem képzelhető el immár határozott megkülönböztetések, a Nép és ellenfelei közötti határvonal meghúzása nélkül. Ennek a Népnek a megteremtésére irányuló szándék tekinthető talán az ún. jobb- és baloldali populizmusok közös

36 Robinson: i. m., 309.

ismertetőjegyének. Ám itt is érvényes, hogy a *mainstream* politikai erők által használt „populizmus” olyan (ideologikus) jelölő, mely a jobb- és baloldalon lényegileg különböző jelöltekre vonatkozik.³⁷

Nézzük először az ún. jobboldali populizmust, mely a háromszög baloldalán, a *nemzetállam-globalizáció* által jelölt kapcsolatban helyezhető el. Ennek hajtóereje a *ressentiment*, melynek – Nietzsche idézve – „minden esetben ellenségre, ellenséges külvilágra van szüksége, fiziológiailag szólva külső ingerekre szorul, hogy hatni legyen képes, akciója voltaképpen mindenkor reakció”.³⁸ Mire reagál a jobboldali populizmus? Először is azt érdemes észrevenni, hogy nem a nemzetállamot *belülről* fenyegető társadalmi ellentétekre, hanem azokra a *külső* fenyegetésekre, melyek az egységes egészként elképzelt *nemzetet* fenyegetik. Ebben az értelemben a területiális határokon belül található ellenség is *külső* ellenség, tudniillik „idegen”, „nemzetietlen”, „nemzetáruló” stb. A jobboldali populizmus Népet a *nacionalizmusnak* egy új formája integrálja: a „nemzetállam” ez esetben nem egy olyan *politikai konstrukciót* jelöl, mely szabad és autonóm magánszemélyeket és állampolgárokat egyesít, hanem egy *organikus* egységként elképzelt nemzet önértékesítését szolgáló hatalmat.

Tudjuk, hogy a köztársaság rousseau-i eszméje, éppúgy, mint a kanti „egyetemlegesen jogszerű alkotmány” az ész eszméjeként felfogott eredeti szerződésből nyerte legitimitását. Az észnek ez az eszméje arra kötelezte a törvényhozót, hogy „úgy hozza meg törvényeit, ahogy azok az egész nép akaratából következhetnek”, s úgy kötelez minden alattvalót, ha polgár szeretne lenni, mintha ebben az akaratban maga is megegyezett volna.”³⁹ Ezzel szemben a történelmi múlt homályából „kiemelkedő” nemzet romantikus eszméje mindig is elébe vágott a „demokratikusan önmagát befolyásoló társadalomnak”: a társadalmi környezete *alakítására* vállalkozó nemzetállamot igazolásra nem szoruló, kvázi *természeti adottságként, sorsközösségként naturalizáta*,⁴⁰ – azaz lényegében *dologi-természeti* függésben tartja a homogenizált nemzeti organizmus „tagjait”. Bár a népszellem spontán növekedéséből kiolvasható egy produktív, megújító, sőt felszabadító erő, melyet a romantikus szellem sokszorosan fel is használt, ám „ha a nemzetet úgy képzeljük el, mint ami növekedés

37 A továbbiakban kifejtett álláspont fogalmi-elméleti háttérét megtalálhatja az olvasó Populizmusok és demokráciák, avagy a politika újraácsolt színpada c. írásomban. *Politikatudományi Szemle*, 2017, 1, 132 (<http://www.poltudszemle.hu/?2017-1>).

38 Nietzsche: i. m, 34.

39 Kant: i. m., 194.

40 A nemzet naturalizálását illetően részletesebben lásd Tamás Gáspár Miklós: A nemzet: filozófiai utópia. In *Uő: Törzsi fogalmak. I.*, Atlantisz, Bp., 1999, 347–374.

által alakul ki, akkor – figyelmeztet Habermas – az egyesülés nemzeti terve elveszíti az állampolgárságra alapuló, modern nemzet *létrehozásának* konstruktív jellegét.”⁴¹ Ennyiben a romantikus nemzeteszmet a végletekig feszítő jobboldali populizmus nem csak *illiberális*, de a *demokrácia* konstruktív-politikai jellege is idegen tőle. A hatalom *feltétlen autoritását* Népe feltétlen, naturalizált egységéből vezeti le.

Ami ezek után a *ressentiment* tárgyát, a *külső* ellenséget illeti, ez először is a természetünkből eredő, organikus kultúránkat és életmódunkat fenyegető idegen, a Migráns szimbolikussá növesztett alakjában jelenik meg, másrészt azokban a (szabadkereskedelmi egyezményektől „Brüsszelig” terjedő) transznacionális erőkből, melyek a nemzetet megfosztják szuverenitásától – attól a képességétől, hogy a *globális világrendszerben* megőrizze előnyös centrum- vagy legalább félperifériás pozícióját. Ennyiben a jobboldali populizmus sem nem globalizáció-, sem nem tőkeellenes. Kicsi vagy nagy, de ragadozó akar lenni a kapitalizmus dzsungelében. Nemzeti érdekeit – értve az alatt elsősorban a nemzeti tőke érdekeit – épp a tőkés világ gazdaságban akarja érvényesíteni, méghozzá gátlástalanul és mindenki mással szemben: „America first!”, „Nekünk Magyarország az első!” stb.⁴² Egy naturalizált nemzetfogalomból kiindulva, az autoriter nacionalizmus – nem meglepő módon – a szociáldarwinizmus mintáját követi: „a globalizáció világát – idézem Kiss Viktort – a tiszta reálpolitika, a pragmatizmus, a pozíciók újraosztásának, egyszersmind a gazdasági-civilizációs-kulturális önvédelem idejének és a válságból való menekülési versenynek látja”.⁴³

Térjünk rá végül a „baloldali populizmusra”. A megbélyegzésnek szánt jelölő jelöltje nem más, mint az ellentéteket ismét felvállaló *politikai demokrácia*, mely átrendezve Rodrik trilemmáját, mind a *demokrácia–globalizáció*, mind a *demokrácia–nemzetállam* kapcsolatban érvényesülni törekszik. Szögezzük le: a „baloldali populizmusként” megbélyegzett *politikai demokrácia* nem a „megbékélt társadalom” liberális vagy pluriális demokráciája, hanem egy békétlen társadalomé és békétlen világe.

41 Habermas: Mi az, hogy nép? A Vormärz szellemtudományainak politikai önmegértése. In Üő: *A posztnevezeti állapot*. Id. kiad., 15–16.

42 Nyilvánvaló, hogy a centrum vezető hatalmának gátlástalan önérvényesítése egészen más problémákkal szembesül, mint egy olyan félperifériás kelet-európai államé, amely egyúttal az EU-nak is tagja. Kelet-Európa és az EU viszonyára itt nem térhetek ki, de utalnék egy idevágó írásomra. Tallár Ferenc: Csatorázások kompszágban. Avagy hogy állunk az EU-val. *Liget online*, 2016-02-23. <http://ligetmuhely.com/liget/csatorazasok-komp-orszagban/>

43 Kiss Viktor: A bevándorlók és a globális baloldal születése. https://kettosmerce.blog.hu/2015/09/04/a_bevandorlok_es_a_globalis_baloldal_szuletese_wtf_baloldal

Nem elégszik meg azzal, hogy négyévenként egy spektakuláris keretében szavazókat szólítson a lefüggönyözött szavazófülkék magányába. Szemben a tudatosan depolitizáló, az „utcák népét” nagy ívben elkerülő vagy inkább lefojtó liberális demokráciával, a baloldali populizmus egy olyan Nép, *démosz* vagy *populus* „létrehozásának konstruktív” aktusára vállalkozik, mely a *hegemóniáért* vívott küzdelemben az *egész társadalom* – mindig újratárgyalható és megvitatható – képviseletére tart igényt. Ez pedig nem képzelhető el a *barát és az ellenség*, a Nép és ellenfelei közötti határvonal meghúzásának *politikai* aktusa nélkül.

Ez az ellenfél minden *valóban* baloldali politika ellenfele: a kapitalizmus „dzsungele”. Nem a legkülönbözőbb társadalmi-termelési formákban jelenlévő piac, nem a transzparens csere szférája tehát, hanem politikai hatalomnak és tőkének erre ráépülő összefonódása, a neoliberális fordulatból származó globális monopolkapitalizmus. Braudel kifejezésével élve, a kapitalizmus B szintje, de – politikai szimbólumok után kutatva – akár azt is mondhatnánk, hogy „Davos”. Nem véletlen, hogy az alterglobalizációs mozgalmak „baloldali populizmusa” az ezredforduló idején Davos és Porto Alegre szembenállásaként fogalmazódott meg. A *World Social Forum* egy *heterogén sokaságból*, a Tobin-adó aktivistáiból, környezetvédőkből, veszélyeztetett bennszülött népek képviselőiből, LGBTQ és jogvédő aktivistákból stb. törekedett egy olyan *transznacionális Népet* létrehozni, mely képes globális kontroll alá vonni a tőkés globalizációt. A háromszög jobb oldalán megjelenő *demokrácia – globalizáció* kapcsolatban a „globalizáció” tehát a globális kihívásra adott válasz globális voltára utal.

Kétségtelen, hogy a *World Social Forum*, ugyanúgy, mint például a hasonlóképpen globális mozgalommá fejlődő *Occupy Wall Street* vagy később az európai *Altersummit* és a *European Forum (Forum LEFT)* a kezdeti sikerek után a felbomlás jeleit mutatja, ami feltehetőleg szervezeti problémákkal, felépítésük tudatosan választott, hálózatos jellegével is összefügg. Sydney Tarrow azonban a transznacionális protesztmozgalmakat elemezve egy másik összefüggésre hívta fel a figyelmet. Tekintve, hogy a *governance without government* likviditásából adódóan közvetlenül elérhetetlen,⁴⁴ a *transznacionális* mozgalmak csak *internacionális* formák között tudnak fellépni: globális követeléseikkel nem tudnak más-hoz fordulni, mint a területi államok kormányaihoz.⁴⁵ Ily módon a demokratikus politikai küzdelmek tulajdonképpeni terepe – ahogy ez jelenleg Kelet-Európában is világosan érzékelhető – továbbra is

44 Itt is meg kell jegyezni: az Európai Unió esetében ez persze külön vizsgálatot igényelne. Vö. 39. jegyzet.

45 Sydney Tarrow: *The New Transnational Activism*. Cambridge UP, 2005.

a nemzetállam. A trilemma két eleme, a „globalizáció” mellett a „nemzetállam” is összeér tehát a baloldali populizmus esetén a harmadikkal, a „demokráciával”. A trilemmának ez a *feloldása* némi optimizmusra ad okot: a lokális cselekvés és a globális gondolkodás együttállását vagy legalábbis ennek lehetőségét ígéri. Ennek az együttállásnak a jelei jól kivethetőek ma a *DiEM25*, vagy a Varufakis és Bernie Sanders által közösen jegyzett *Progressive International* esetében.

Ám azt is látni kell, hogy a neoliberális, az autoriter nacionalista és a demokratikus narratíva együttállása, továbbá az egyazon jelölőhöz („demokrácia”, nemzetállam”, „globalizáció”) tartozó különböző jelöltek a politikai grammatikának egy olyan bonyolult, nehezen átlátható terét hozták létre, melyben igencsak nehezzé válik a tiszta beszéd, a „lokálisan cselekedni és globálisan gondolkodni” bölcsessége. A legváratlanabb szövetségek és elágazások is lehetségessé válnak.⁴⁶ Így aztán féltő, hogy a közeljövőt leginkább azzal a *bifurkációs* (kettéválási) folyamattal írhatjuk le, mely Wallerstein szerint a rendszerváltságok jellemzője: a rendszer – írja – válság esetén „két alternatív megoldás elé kerül, s a továbbhaladás mindkét irányban teljességgel lehetséges. Ilyenkor az adott történelmi rendszerben élő emberek mintegy kollektíve fölszólíttatnak, hozzanak történelmi döntést, melyik utat akarják választani, azaz milyen új rendszer váltsa föl a régit (...) Hogy a rendszerben élő emberek milyen kollektív döntést fognak hozni, a dolog természetéből adódóan kiszámíthatatlan. A bifurkáció folyamata kaotikus folyamat, ami azt jelenti, ebben a fázisban minden kis döntés jó eséllyel jelentős következményekkel jár... Ez az instabilitás jelentős mértékű zaklatottsághoz és így erőszakhoz vezethet, mivel az emberek megpróbálják megőrizni meglévő privilégiumaikat és a különböző hierarchiákban elfoglalt pozícióikat egy rendkívül instabil környezetben. Általában véve elmondható, hogy ez a folyamat meglehetősen csúnya társadalmi konfliktusokhoz szokott vezetni.”⁴⁷

46 Ezzel kapcsolatban vö. Tallár Ferenc: '68 és a neoliberális fordulat. *Új egyenlőség*, 2018-06-12. <http://ujegyenloseg.hu/68-es-a-neoliberalis-fordulat/>.

47 Wallerstein: i. m., 143–144.

